

GERÉB ZSOLT

FÉL ÉVSZÁZADOS A NYUGATI KERESZTYÉN EGYHÁZ REFORMÁCIÓJA

Európa történetében a reformáció meghatározó eseményt jelentett, melynek kezdetére 500 év távlatából emlékezünk. A reformáció nemcsak hitbeli megújulást váltott ki a keresztyén egyházban, hanem olyan kulturális és társadalmi irányváltást is indított el, mely kihatással volt az egész kontinens későbbi életére. A *Korunk* folyóirat ezért tartotta fontosnak, hogy teret biztosítson a fél évezredes évfordulónak. E bevezető tanulmányban az előreformációról, a reformáció központi eseményeiről és főbb szereplőiről, európai elterjedéséről, illetve azokról a hatásokról kívánunk beszélni, melyek a mai napig érezhető módon jelen vannak egyházi, kulturális és társadalmi életünkben.

Az előreformáció. A reformáció kezdőnapjának 1517. október 31-ét tartjuk, amikor Luther Márton Ágoston-rendi szerzetes a wittenbergi vártemplom kapujára kiszegte a 95 tételét.¹ A manifesztum által elsősorban a bűnbocsátó cédulák árusítása ellen emelte fel szavát. A nyilvános tiltakozásnak meglepően nagy hatása volt. Bátor tetteivel rövid időn belül sok követőt és sok ellenséget szerzett magának mind egyházi, mind világi téren. Miben rejlett az erőteljes reakciónak a titka? Abban, hogy a római katolikus egyházban már azelőtt két-három évszázaddal megindult egy megújulási folyamat. A főpapság fényűző, világias életvitele ellen először a ferencesek és a domonkosok, majd a

Luther hatására a római egyházban is elindult egy megtisztulási folyamat, melynek legfőbb eredményeit a Tridenti Zsinat (1545–1563) foglalta össze. A személyes hit hangsúlyozása az egyéni felelősség megerősödését szolgálta.

valdensenek tiltakoztak (13. sz.). A társadalmi és politikai változások elindítását ezenkívül a nemzetállamoknak a római kúria adókvetésével való szembe fordulása is jelezte. A keresztes hadjáratok költségét a pápai intézmény csak úgy tudta biztosítani, hogy a nemzeti egyházak valamennyi parókiájára kötelező pénzbeli járulékot rótt ki. Ez ellen először Szép Fülöp (1285–1314) francia király tiltakozott, aki megtiltotta a nemesfémek kivitelét az országból. A konfliktus az avignoni pápaság (1309–1378) létrejöttéhez vezetett. A 70 évig tartó avignoni korszak idején tovább fokozódott a feszültség a pápai hatalom és a nemzeti királyságok között, amelyek akadályozták a pápai tizedek befizetését. A királyok az egyház urai akartak lenni. „A szekuláris (világi) államhatalom kialakulása szekularizálta a 14–15. századi életet, s ily módon előkészítette a 16. századi reformációt.” A pápai hatalmi igények erősödése a világi felsőbbség fölött a „két birodalomról szóló tanítás” megszületéséhez vezetett, melyet Johannes Quidort (†1306) francia dominikánus szerzetes dolgozott ki és W. Ockham (1285–1347) filozófus terjesztett el. A tanítás Istentől eredeztette a világi birodalom hatalmát, és azzal a feladattal ruházta fel képviselőit, hogy szükség esetén vegye át a hatalom gyakorlását az egyház életében. Ezáltal a világiak jogot nyertek arra, hogy reformokat hajtsanak végre az egyházban (kolostori reformok).

A római kúria pénzszerzési törekvése készítette John Wyclif (1320–1384) oxfordi professzort arra, hogy bírálat alá vegye a XXII. János pápa (1316–1334) anyagi és hitbeli intézkedéseit. Írásaiban az őskeresztyén szegénység életviteléhez való visszatérést követelte, hangsúlyozta a Szentírás tekintélyét a pápa és a skolasztikus tanításokkal szemben. Az angol nemesek támogatták őt a pápa és a püspökök elleni harcban. Emellett sürgette a nemzeti nyelv használatát az iszentiszteleti és hitéletben. A latin nyelvű Vulgata alapján lefordította angol nyelvre a Bibliát. Tanait az Oxfordban tanuló cseh- és morvaországi peregrinus diákok tették ismertté a prágai egyetemen. J. Wyclif reformtörekvéseit Husz János (1369–1415) prágai professzor folytatta, aki az evangéliumi szegénységre és szentségre szólította fel az egyház szolgálóit. Husz János tanítványai mesterük ösztönzésére kezdtek hozzá a Szentírás nemzeti nyelvre való fordításához (*Huszita Biblia*).

Az avignoni pápaság korszakában a nyugati egyház belső szakadásáról beszélhetünk. Egy adott időben (1378–1409) két-három pápa regnált egyszerre. A francia király az avignoni, a Német-római Birodalom a római pápát támogatta. A szétválás meggyengítette a keresztyénség legfelső hatalmát, ezért képtelen volt érvényesíteni követeléseit. Ez a megosztottság vezetett a reformzsinatok (1414–1449) összehívására, melyek fő célkitűzése egy általános egyházi megújulás (az egyház fejében és a tagokban) elindítása volt. A főpapokból és világi fejedelmekből álló zsinatok arra törekedtek, hogy érvényt szerezzenek a szinódus végzéseinek a pápai vétőjoggal szemben. A római kúria azonban nem fogadta el a többségi elvet, és továbbra is védelmezte a maga felsőbbségét mind hitbeli, mind szervezeti döntésekben. A világi fejedelmek válaszként megvonták támogatásukat a pápai kúriától, ily módon megerősödött befolyásuk az egyház felett saját királyságuk területén. Ez a folyamat a nemzeti egyházak kialakulásához vezetett.

Az előreformáció jelei a kegyességi élet területén is megmutatkoztak. Először a német misztika képviselői (Eckhart mester, 13. sz.), majd a németalföldi devotio moderna (modern lelkeség, 14. sz.) hívei szorgalmazták az egyéni hitélet elmélyítését, az Istennel való találkozás fontosságát, miközben mellőzték a hivatalos papság közreműködését. A reformációt előkészítő szellemi irányzatok kö-

zé tartozik a 14. században megjelenő humanizmus, mely nyíltan szembeszállt a skolasztikus teológia módszerével. Képviselői az antik források értelmezése rendjén a filológia, retorika és a történelem megközelítését alkalmazták a logika és a metafizika helyett. Ezáltal egy új hermeneutikát vezettek be az ókori szövegek értelmezése céljából. Figyelmüket nemcsak a pogány filozófusok művei felé fordították, hanem a Biblia felé is, melyet az eredeti nyelvek (héber, görög), illetve az egyházatyák írásainak a segítségével kívántak tanulmányozni. A humanisták sorából Rotterdami Erasmus személye emelkedik ki, aki 1516-ban Bázelen kiadta az Újszövetség görög szövegét. A humanisták közös törekvése az ideálisnak tartott ókori „aranykor” és a példaértékű apostoli keresztyénség helyreállítása (*simplicitas christianismi*) volt. Reformtörekvések azonban a társadalmi és politikai élet területén is mutatkoztak. Világi vonatkozásban a birodalmi rendek nagyobb beleszólási jogot követeltek a császári hatalom ellen. Emellett a városi és a falusi lakosság is kifejezte elégedetlenségét felkelések formájában, követelve a szociális állapotok megjavítását, melyeknek romlását elsősorban a népesség növekedése és a gazdasági életben jelentkező negatív változások okozták. Irodalmi formában ide sorolható a Luxemburgi Zsigmond neve alatt szerkesztett névtelen reformvízió (*Reformatio Sigismundi*, Bazel, 1439), amely a visszaszállások megszüntetésére és a „rég, jó rend” visszaállítására nézett. A nemes cél megvalósulását abban látta, hogy véget vetnek az egyházi és világi tisztségek összefonódásának, eltörlik a kötelező papi nőtlenséget, megreformálják a kolostori életet, és nagyobb hangsúlyt fektetnek a hívek lelki gondozására a képzettebb papság szolgálata által. A reformtervezet szorgalmazta továbbá a jobbágy-ság felszámolását, valamint a kereskedelem, a gazdaság, az igazságszolgáltatás és az egészségügy területén jelentkező visszaállások megszüntetését. Mivel az uralkodó réteg elhatárolódott ezek végrehajtásától, a jóakarátú keresztyéneket, a kisembereket (közneemesek, birodalmi rendek tagjai) szólította fel az együttműködésre. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a középkor végén több megújulási tervezet született, több reformmozgalom bontakozott ki, melyek a régi jó állapotok visszaállítását sürgették. A változást egyes csoportok erőszakos eszközökkel akarták megvalósítani, mások egy apokaliptikus esemény bekövetkezésétől várták a fordulatot.

A reformáció kezdete és kibontakozása. Az egyházi megújulás kezdete Luther Márton nevéhez fűződik. Hogyan jut el Luther a 95 tétel megfogalmazásáig? Mint Ágoston-rendi szerzetes tanár sok más kortársával együtt arra a kérdésre kereste a választ, hogyan nyeri el Istentől bűnei bocsánatát. Célját a kolostori kegyességi gyakorlatok szigorú betartásával akarta elérni (imádság, böjt, aszkézis, gyónás). Emellett intenzíven tanulmányozta a Szentírást és az egyházatyák írásait, elsősorban Ágoston könyveit. Mint bibliatudós felhasználta a humanisták írásmagyarázati módszerét. Pál apostol Római levelét olvasva jutott arra a következtetésre, hogy Isten igazsága nem olyan tulajdonság, mely által követelményeket támaszt a bűnös emberrel szemben, hanem az ő megbocsátó kegyelmét jelenti, mellyel megajándékozza a hívő embert. E felismerés által érvényét veszítette az a középkori meggyőződés, mely szerint az ember hitbuzgó teljesítmények által kerül el Isten büntetését. Ebben állott Luther igei felfedezése. Az ember nem jócselekedetek alapján, hanem hit által jut el az üdvösségre. Ez a hit elfogadja Jézus Krisztus evangéliumát (örömhírét) Isten kegyelmes tettéről. Luther egy sor olyan kegyességi gyakorlat alól szabadította fel a hívők lelkiismeretét,

melyeket a középkori egyház követelt: bűnbocsátó cédulák vásárlása, böjtölés, kötelező imák mechanikus ismétlése, szentek és relikviák tisztelete, búcsúhe-lyek látogatása, zarándoklatokon való részvétel.

A reformációi tanítás tehát a középkori teológiával folytatott vitából született. Elfordult a skolasztika módszerétől, mely az arisztotelészi filozófia segítségével fejtegette ki a hittudomány rendszerét. A Wittenbergből kiinduló egyetemi és iskolareform (1518) a nyelveket és a történeti ismereteket tette a tanulmányozás alapjává. A filozófia tekintélye helyett a Szentírást fogadta el döntő zsinórmér-téknek. Egyben visszautasította a pápaság csalhatatlanságigényét. Kétségbe von-ta az isteni jogon alapuló papi hierarchiát, és az általános papság elvét hirdette, mely szerint minden hívő személyesen fordul Isten felé papi közvetítés nélkül. Ez azt is jelentette, hogy a pater familias adott esetben megkeresztelheti újszül-ött gyermekét. Radikális bírálatait kiterjesztette az egész egyházjogra azáltal, hogy 1520. december 10-én nyilvánosan elégette a kánonjogi törvényeket. E szimbolikus gesztus által érvénytelennek nyilvánította a fennálló egyházi rend-et. Merész tetteért a wormszi birodalmi gyűlésen (1521. április–május) kellett számot adnia V. Károly német-római császár és Bölcs Frigyes választófejedelem előtt. Luthert arra szólították fel, hogy vonja vissza a 95 tételt, és kövesse meg az egyház legfelsőbb előjáróit a pápai dekrétumok elégetése miatt. Luther nem ri-adt vissza a birodalmi kiközösítéstől. A Szentírásból nyert igazsága alapján visszautasította a császári felszólítást mondván: „Itt állok, másként nem tehe-tek.” Husz János sorsát azáltal kerülte el, hogy a menekülő reformátort Bölcs Fri-gyes titokban fogságba ejtette katonáival, és Wartburg várába vitette. Itt fordítot-ta le az Újszövetség szövegét Erasmus görög kiadása alapján, megteremtve ezál-tal az irodalmi német nyelvet.

A reformáció üzenete felszabadította a hívőket egy sor kegyességi gyakorlat, vallásos teljesítmény, a papi nőtlenség, szerzetesi fogadalom és egyházi járulé-kok terhe alól. Kétségbe vonta a világi hatalom egyházi szolgák általi betöltését, rámutatott az egyéni szabadságból és szeretetből fakadó cselekedetek útjára, re-ménységet ébresztett a társadalmi feszültségektől való szabadulás lehetőségére, serkentette az embereket a szociális ellenállásra. Luther abban látta a reformá-ció és a középkori reformtörekvések közötti különbséget, hogy az utóbbi csak az élet megújítását, ő pedig a tanítás megváltoztatását sürgette a Szentírás alapján. A humanistákkal együtt visszatért a keresztyénység forrásához, a Bibliához, és szorgalmazta az egyházi élet megtisztítását a középkori módosításoktól, hitéleti és szervezeti hagyományoktól. Nem törekedett az őskeresztyén egyház külső ke-reteinek a visszaállítására, és nem várakozott egy apokaliptikus esemény bekö-vetkezésére, amint azt egyes rajongó csoportok tették. Luther Isten eszközének tekintette magát, aki az egyház megújítását munkálja.

A reformáció üzenetének az elterjedése elsősorban a reformátorokkal való személyes találkozások által, valamint előadások, prédikációk, disputációk és levelezések útján történt. Ehhez különös segítséget nyújtott a Johannes Guten-berg által feltalált nyomtatási technika, mely egy egészen újszerű kommunikáci-ós lehetőséget biztosított. Röplapok segítségével az eseményekről szóló hírek gyorsan eljutottak távoli vidékekre is a kereskedők és diákok terjesztése által. Ezeket a kor találkozóhelyein – vásárok, vendégfogadók, malmok – olvasták fel és vitatták meg. Hatékonyak voltak a vándorprédikátorok igehirdetései, akik szé-les hallgatóság előtt szólták a megújulás eszméit. Meg kell említenünk a pereg-

rinus diákok hozzájárulását, akik a reformáció központjaiban tanultak, és hazatérve magukkal vitték Luther eszméit. A reformáció gondolatait a menekültek is terjesztették, akik a helyi hatóság zaklatása elől idegen országban kerestek biztos menedéket. Az új eszmék hatására sokan elhagyták a középkori kegyességi gyakorlatokat, nem vásárolták többé a bűnbocsátó cédulákat, elhagyták a szentek és az ereklyék tiszteletét, nem vettek részt a zarándoklatokon. Bátorságot nyertek arra, hogy szembeforduljanak a fennálló egyházi törvényekkel, nem ragaszkodtak többé a kötelező böjti szokásokhoz, elhagyták a kolostorokat, nem kérték a halottak emlékére mondott misék tartását. Egyes papok megszegték a cölibátusi fogadalmat, Lutherhez hasonlóan családot alapítottak. Sok gyülekezetben a lelkészek a latin nyelv helyett németül kezdték olvasni a misekönyveket. Az úrvacsora kiosztása alkalmával a laikusoknak is megengedték a kehellyel való élést, amit a konstanzi zsinat csak a papok számára biztosított (huszíták, kelyhesek).

A reformációi igehirdetés egy reformátori mozgalmat váltott ki, melyet evangéliumi mozgalomnak nevezhetünk. Ez akkor bontakozott ki, amikor a Római Egyházzal szembeni reformkövetelésekről a hangsúly az evangélium igazságára épülő egyház létrehozására helyeződött át. A hívek sokasága a falusi gyülekezetekből olyan városi egyházközségekbe áramlott, ahol az evangélium szerint hirdették az Igét. Ez a mozgalom azonban fordított irányú is lehetett – városról falura mentek – abban az esetben, amikor a világi hatóság megtiltotta az istentisztelet tartását az új rend szerint. Amikor a felsőbb hatalom képviselői elkezdték az evangéliumi mozgalom visszaszorítását, az elkötelezett hívek és a prédikátorok körében megfogalmazódott az ellenállás jogának és kötelességének a gondolata.

A reformációi tanítás életbe léptetése a világi hatóság által történt. A folyamat azzal kezdődött, hogy megtűrték a reformátori iratok terjesztését, nem akadályozták az evangélium szerinti istentiszteletek tartását, megengedték a barátoknak a kolostorok elhagyását és a papoknak a házasságkötést. Az evangéliumi hitet követő lelkészek egyházi alkalmazását sok esetben a helység földesura, illetve a városi tanács szorgalmazta. A régi és az új tanítás közötti vitát a világi hatalom képviselője disputációk (hitviták) keretében döntötte el, ahol a Szentírást tekintette a mértéknek, és a reformáció képviselőit hirdette ki győztesnek. A reformáció életbeléptetése egy istentisztelet keretében történt, amikor az Úrvacsora szentségét két szín alatt osztották ki, azaz a világiak is részesültek a bűnbocsánatot hirdető kehelyből. Mindez a Római Egyház gyengülését, illetve a világi hatóság megerősödését jelentette az egyház életében. Meg kell jegyezni, hogy a reformációi tanok követői közül nem mindenki csatlakozott az evangéliumi tartományi egyházakhoz (Landeskirchen). Némelyek a kiválasztottak gyülekezetét akarták megalapítani, amelynek tagjait Luther rajongóknak nevezte. Ezek közé tartoztak Münzer Tamás követői, a spiritualisták, az újrakeresztelkedők (anabaptisták). Ma szabad egyházak néven ismerjük e csoportokat.

A reformációt támogató társadalmi rétegek. A reformáció történetének társadalomtörténeti, illetve marxista vizsgálói élénk vitát folytattak arról, hogy melyik társadalmi réteg, illetve osztály volt a reformáció fő támogatója. A marxista felfogás a reformációt korai polgári forradalomnak nevezte, és úgy tekintette, mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet, mely egy Róma-ellenes mozgalommal kezdődött, és mérsékelt reformációvá alakult, majd a német pa-

rasztfelkelésben (1525) teljesedett ki, melyet Münzer Tamás eszméi inspiráltak.³ Ezután következett a fejedelmek, illetve a világi hatóságok reformációja, amikor a városi tanácsok (magisztrátusok) vették át a vezető szerepet. E látásmóddal szemben a mai kutatás kimutatta a városok jelentős szerepét a reformáció történetében. E városok a korabeli kommunikáció központjai voltak, és ezért segíthették a lutheri gondolatok elterjedését. Ezenkívül a polgári lakosság jelentős befolyást gyakorolt a városi tanácsok döntéseire (pl. a tanácstagok választása által), de hatással voltak a választófejedelmek egyházpolitikai lépéseire is, akik kezdeményezték a reformáció bevezetését, illetve gyakorlatba ültetését. Rendkívüli szerepet játszottak a birodalmi városok, ahol a reformáció elfogadását megelőzte egy közösségi határozat, melynek meghozatala alkalmával a vallási, szociális és politikai követelések egybefonódtak.⁴ A birodalmi városokban (szabad királyi városok) a vallási élet átalakulása együtt járt az erkölcsi és szociális téren végbement változásokkal. A városi reformáció modelljével szemben Peter Blinckle a gyülekezeti reformációról beszél, szerinte a dél-németországi és svájci falvakban az egyházi megújulásban a parasztok aktív szerepet játszottak, mivel nagyobb beleszólási jogot nyertek a köz ügyeinek az intézésébe. Ezekben a falvakban a reformáció beépült a helyi önkormányzati rendszer (kommunalizmus) átalakításának a folyamatába.⁵

Lehet-e a reformációt forradalomnak nevezni? A kérdésre nemleges választ kell adnunk, hiszen a reformáció nem vezetett az uralkodó társadalmi rétegek, illetve osztályok eltűnéséhez. Ennek ellenére említésre méltó az a tény, hogy azokon a területeken, ahol a reformáció érvényre jutott, hatályon kívül helyezték a pápai és a papi hierarchia jogrendjét, megszüntették a püspökök és apátok világi fennhatóságát, szekularizálták az egyházi vagyon nagy részét, átszervezték a betegek és a szegények gondozását, átformálták a teológiai oktatást és a kegyességi élet gyakorlását. Mindezek az intézkedések szociális következményekkel is jártak. A reformáció értelmezése során akkor járunk el helyesen, ha szem előtt tartjuk azt a célkitűzést, hogy vallási megújulás kívánt lenni, egy *kegyes*, illetve lelki forradalmat akart elindítani Isten Igéje által.⁶ Ehhez a megújuláshoz az emberek vallási okokból minden társadalmi rétegből csatlakoztak, ez mind a társadalmi, mind a politikai életet annyira áthatotta, hogy a késő középkori fejlődést részben akadályozta, részben támogatta.⁷ A reformáció megítélése céljából azért nem lehet egy általános értelmezési mintát találni, mert a kegyességi élet igen sokszínű volt, a politikai, a társadalmi, a gazdasági élet is különböző célokat követett. A megújulási mozgalom vezetői is gyakran eltérő motivációk szerint haladtak, ebből következett, hogy a folyamat iránya sokszor változott. (Például Luther először támogatta a Münzer Tamás által vezetett parasztfelkelést, később a fejedelmek oldalára állt.)

A reformáció európai elterjedése három központhoz köthető: Wittenberg, Zürich, Genf. Wittenbergben Philipp Melanchthon vette át a vezető szerepet Luther wartburgi fogsága alatt. A humanista műveltségű professzor tanársága kezdetén az újszövetségi könyveket magyarázta hallgatóinak, majd összefoglalta a reformáció tanítását a *Loci communes rerum theologicarum* című hittani művében (1521). Az Úrvacsorát először 1521 szeptemberében osztotta ki két szín alatt tanítványainak a városi templomban. Újító lépése élénk visszhangra talált a város Ágoston-rendi szerzetesei között, akik közül többen elhagyták a kolostort két hó-

nap leforgása alatt. Ugyanabban az évben karácsony ünnepén Andreas Karlstadt városi lelkész már liturgikus papi ruhák nélkül olvasta a mise szövegét latin nyelven, és az Úrvacsorát szintén új formában az ostya és a kehely színe alatt szolgáltatta ki. Újítása a környékbeli gyülekezetekben hamar követőkre talált. A következő évben Andreas Karlstadt kiadta a Wittenberg város életére néző rendszabályt, mely magába foglalta az egyházi életben végbement fontos változásokat.

Zürichben a reformációt Ulrich Zwingli készítette elő azáltal, hogy 1519-ben elkezdte Máté evangéliumának a magyarozatát a Grossmünster egyik oldalhajójában, amelyet Prophezeinek neveztek, mivel a városnak nem volt egyeteme.⁸ Zwingli nyilvánosan a reformációhoz néhány évvel később, 1522-ben csatlakozott, amikor demonstratív módon megtörte a húsvéti nagyböjtöt. Provokatív tétét a szabadságról szóló prédikációjában indokolta meg. Reformátori nézeteit 67 tételben foglalta össze, melyek igazságát egy év múlva (1523) a városi tanács által kiírt két nyilvános disputáció alkalmával védte meg több száz résztvevő előtt. Zwingli elsősorban az Ige elsőbbségét hangsúlyozta az egyházi hagyományokkal szemben. Javaslatára a városi tanács több változtatást hajtott végre az egyház életében. Az intézkedéseket azonban nem tekintették a katolikus egyháztól való elszakadásnak, csupán az Ige alapján végbevitt reformoknak. Mivel az egyházi tisztségek közül csak a lelkipásztori szolgálatot ismerték el (a pápa és a püspökök helyett), megtörték a hagyományos egyházi struktúra alapjait.

Wittenbergből és Zürichből néhány évtized leforgása alatt elterjedt a reformáció, először a Német Birodalomban, majd a német nyelvű svájci kantonokban. Az új eszmék hamarosan átlépték a német nyelvterület határait. Luther írásainak latin nyelvű gyűjteménye (1518. október) Spanyolországba is eljutott a kereskedők által. A wittenbergi megújítási törekvések erős hatással voltak a közép-német és észak-német tartományokra, a skandináv és balti országokra, Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa országaira (Lengyelország, Szilézia, Csehország, Morvaország, Magyarország, Erdély), valamint a Habsburg Birodalom területére (Ausztria, Németalföld). A zürichi reformáció főleg a délnyugat-németországi és elzászi tartományokban, a német nyelvű svájci kantonokban talált visszhangra (kivéve Uri, Schwyz, Unterwalden, Luzern és Zug kantonokat). Ez a hatás a kappeli csata után meggyengült (1531), amikor Zwingli életét veszítette.

A *svájci reformáció* történetében nagy fordulatot jelentett Bern (1528) és Genf (1536) városok új hitre térése. Amikor Genf városa elnyerte politikai és egyházi függetlenségét, Guillaume Farel francia származású reformátor Kálvin Jánoshoz fordult segítségért, hogy tanítói és egyházkormányzati feladatokat lásson el.⁹ Kálvin szolgálata révén Genf rövidesen a reformáció harmadik önálló központjává vált. A városi tanács kérésére először a *Genfi Kátét* (1541), majd a város erkölcsi életét szabályozó *Egyházi Rendszabályt* (1541) adta ki. Megalapította az oktatás két alapvető intézményét: a középfokú Kollégiumot, majd a felsőfokú Akadémiát (1559), ahol a város lelkészeit készítette fel az evangélium szerinti igehirdetésre. Fő műve a *Keresztyén Vallás Rendszere* (1559), melyben összefoglalta reformátori gondolatainak legfontosabb tételeit. Kálvin tanításának a hatása főleg Nyugat-Európába sugárzott ki (Franciaország, Hollandia, Skócia), ezenkívül Kelet-Közép-Európa és Délkelet-Európa országaiba (Lengyelország, Csehország, Magyarország, Horvátország), de egyes német tartományokba is.

Az *angliai reformáció* VIII. Henrik nevéhez fűződik, aki először elutasította a megújulási mozgalmat (1521), később azonban szakított Rómával (1534), mivel a pápa nem hagyta jóvá első feleségétől való elválási kérelmét. A pápa nemleges válasza után VIII. Henrik önmagát nevezte ki az angol nemzeti egyház fejévé (Anglikán Egyház), és ezáltal lehetővé tette a különböző reformatori irányzatok befogadását (Luther, Zwingli, Kálvin, Martin Bucer).

A *magyarországi és erdélyi reformáció*. Luther írásai még a mohácsi csata előtt eljutottak Magyarországra (1526). Az egyház megújulására néző gondolatok elsősorban a városi lakosság körében találtak élénk visszhangra. A reformatori iratok mellett a humanista eszmék is befogadást nyertek bizonyos körökben. Az evangéliumi szabadság üzenetét különösen a prédikátorok hirdették. A reformáció elterjedése ellen mind a római egyházi, mind a királyi hatalom megtette a védekező lépéseket. A mohácsi csata után megkritikáltak a megújulási mozgalmak jelei. A nemzeti levertség rövid évei után a prédikátorok hirdették a reformatori gondolatokat Isten megbocsátó kegyelméről. A mozgalom 1531 után élénkült meg újra, amikor az egykori wittenbergi, illetve krakkói diákok álltak a lelki megújulást sürgető törekvések élére. Közülük Dévai Bíró Mátyás, Ozórai Imre és Batizi András emelkednek ki. Ők szerkesztették az első vitairatokat, hitvallásokat és egy énekeskönyvet. Dévai Bíró Mátyás először Krakkóban tanult, majd Wittenbergben három évig volt Luther tanítványa mint római katolikus lelkész (1529–1531). Hazajövele után lelkesen terjesztette a reformatori tanításokat, ezért először az egri, majd a bécsi püspök elé hurcolták kihallgatásra. Miután többszöri börtönbüntetést szenvedett, folytatta prédikatori és tanítói működését a Dunántúl, a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl térségében. Írásai közül a latin nyelvű *Disputatio* című irata jelent meg Nürnbergben 1537-ben, és a magyar nyelvű *Kathechismus* Krakkóban 1538-ban. A magyar reformáció terjedésére az jellemző, hogy a lelkészek, egyetemi hallgatók, földesurak és városi tanácsosok támogatták, miközben sem az egyházi, sem az állami felsőbbség képviselői nem álltak a mozgalom mellé.¹⁰ Ezzel magyarázható, hogy csak 1540 után alakult ki olyan összefüggő földrajzi térség, amely befogadta a reformáció tanait. Az első protestáns zsinatot 1545-ban tartották a Szatmár megyei Erdődön öt szabad királyi város (Bártfa, Eperjes, Kassa, Lócse, Kisszeben) egyházi képviselőinek a részvételével, akik elfogadták az Ágostai Hitvallást, az ún. *Confessio Pentapolitanát*.

Az *erdélyi reformáció Szászföldön* kezdődött Brassó és Nagyszében központtal.¹¹ Brassó reformátora Honterus János, kiváló humanista tudós volt. A reformációi eszmékért vívott harcában az egykori wittenbergi diák Valentin Wagner segítette. Ők szerkesztették 1547-ben német és latin nyelven a *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transilvania* című iratot. Egy évvel később Luther *Kis-Kátéj*át adták közre. Ez a két irat, valamint a szász gyülekezetek superintendenciája képezte az erdélyi német reformáció alapját. A következő negyedszázadban heves vitákat vívtak a reformáció helvét irányzatú képviselőivel, de végül 1572-ben az *Ágostai Hitvallást* fogadták el egyházuk és hitük alapokmányának, melyhez a mai napig ragaszkodnak. A reformáció helvét hatása érvényesült abban, hogy a genfi presbiteri rendszert hamarabb átvették, mint a magyar református gyülekezetek, mivel ez megfelelt a világi közösségek autonóm szervezeti formájának.

Az erdélyi magyar lakosság körében a helvét irányú reformáció honosodott meg.¹² Ennek a magyarázata abban rejlik, hogy politikailag az önállóvá vált Erdélyi Fejedelemség a török fennhatóság alá tartozó tiszántúli országrésszel ápolta szoros kapcsolatát, amely az egyházi megújulási mozgalomnak a Zwingli és Kálvin általi tanítását követte. Tiszántúl központjában, Debrecenben Kálmáncsehi Sánta Márton és Méliusz Juhász Péter voltak a helvét irányzat fő képviselői. Az 1567-ben tartott zsinaton elfogadták a *Második Helvét Hitvallást* mint a református egyház alapokmányát. A zsinaton részt vett a reformációt támogató nagyváradi és szatmárnémeti lelkészek küldöttsége. Ezt a döntést azonban megelőzte a Kolozsváron zajló hitvita (1556–57) az erdélyi szász lutheránusok és a helvét irányt követő magyar reformátusok között, melynek fő témája a Jézus Krisztus jelenléte volt az Úrvacsora szentségeiben. A reformátusok szóvivője Kálmáncsehi Sánta Márton volt, aki a szimbolikus jelenlét elvét védelmezte. Kolozsvár lutheránus lelkészei csak Kálmáncsehi halála után (1557) csatlakoztak a helvét irányzathoz. A teológiai disputát Szegedi Gergely és Méliusz Juhász Péter debreceni lelkészek folytatták. Az úrvacsoráról szóló tanításukat először a marosvásárhelyi (1559), majd a nagyenyedi (1564) zsinaton fogadták el. 1565-ben Kolozsváron bevezették a *Heidelbergi Káté* használatát. Ezáltal véglegessé vált a két erdélyi protestáns egyház különválása.

Az erdélyi reformátusok nemcsak a lutheránusokkal, hanem az *unitáriusokkal* is sok vitát folytattak, elsősorban a Jézus Krisztus isteni természetét illető kérdésben. Az antitrinitáriusok fő képviselői *Heltai Gáspár és Dávid Ferenc* voltak.¹³ Kezdetben mindketten a szász lutheránus irányhoz tartoztak. Heltai Gáspár humanista műveltségű író, bibliafordító és nyomdász volt, Kolozsvár reformációjának jeles egyénisége. Dávid Ferenc a lutheri egyháztól először a református, majd a Szervét Mihály eszméit követő antitrinitárius (a Szentháromság-hitet elvető) irányzathoz tért. Ő volt az erdélyi református egyház első püspöke. Áttérése után az erdélyi unitárius egyház mértékadó teológusa és superintendense lett. A keresztyén egyházak (római katolikus, lutheránus, református, unitárius) szabad működését a 16. századi Erdélyben a tordai országgyűlésen (1567) kimondott vallásszabadság biztosította, mely János Zsigmond fejedelem toleráns egyházpolitikájának volt köszönhető.

Végül megemlítendő, hogy a reformáció eszméit az erdélyi román nyelvű lakosság körében mind a szász lutheránus, mind a magyar református teológusok terjeszteni kívánták. Valentin Wagner irányításával Brassóban először egy román, majd egy görög nyelvű evangélikus kátét adtak ki (1544, 1550). Gyulafehérváron Johannes Alsted professzor kezdeményezésére a *Heidelbergi Káté* rövidített változatának román fordítását (1634), később az Újszövetség román nyelvű tolmácsolását adták közre I. Rákóczi György fejedelem támogatásával (1648). Ezeket a próbálkozásokat a Román Ortodox Egyház Moldvában tartott zsinata (1642) prozelita (hittérítő) tevékenységnek minősítette.

A reformáció legfontosabb eredménye, hogy hozzájárult az egyházi élet megújulásához mind lelki, mind szervezeti vonatkozásban. Luther hatására a római egyházban is elindult egy megtisztulási folyamat, melynek legfőbb eredményeit a Tridenti Zsinat (1545–1563) foglalta össze. A személyes hit hangsúlyozása az egyéni felelősség megerősödését szolgálta. Az egyetemes papság elvének a hirtetése a laicizálódás folyamatát segítette elő. Társadalmi szempontból elindította az európai nemzetállamok kialakulását, hozzájárult a különböző szintű auto-

